УДК 930.2:(044)173.7(477)"18/19"

Олена ЗОЛОТАРЕВСЬКА,
старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу
«Меморіальний будинок Лесі Українки» Музею видатних діячів української культури
Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького

Епістолярій П. Косача до дружини як джерело вивчення родинного простору і методів формування непересічних особистостей

Досліджено подружнє листування Косачів як важливе джерело відтворення родинного простору та аналізу чинників формування інтелектуально й духовно непересічних особистостей у родині. Епістолярна спадщина розглядається як своєрідний документ доби, що відображає внутрішню атмосферу сім'ї, виховні принципи, морально-етичні орієнтири та культурні традиції прогресивної української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. Особливу увагу приділено ролі батька у створенні середовища, яке сприяло становленню та розвитку творчих і національно свідомих представників нової української інтелігенції.

Ключові слова: *епістолярій, середовище, родина Косачів, Петро Косач, Олена Пчілка, Леся Українка, сімейний простір, виховання, українська інтелігенція.*

Olena Zolotarevska. P. Kosach's Correspondence with His Wife as a Source for Exploring Family Life and the Formation of Exceptional Personalities.

The article examines the correspondence between the Kosach spouses as an important source for reconstructing their family life and analyzing the factors that contributed to the development of intellectually and spiritually exceptional individuals within the family. The epistolary heritage is viewed as a valuable historical record reflecting the family's inner atmosphere, educational principles, moral and ethical values, and cultural traditions of the progressive Ukrainian intelligentsia in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Particular attention is paid to the father's role in creating an environment conducive to the development of creative and nationally conscious representatives of the emerging Ukrainian intelligentsia.

Keywords: *epistolary heritage, family environment, Kosach family, Petro Kosach, Olena Pchilka, Lesia Ukrainka, family life, upbringing, Ukrainian intelligentsia.*

Постановка питання. Епістолярна спадщина українських культурних діячів другої половини XIX – початку XX ст. – важливе джерело для вивчення особливостей приватного життя, сімейної культури та процесу формування особистостей.

Особливе місце в цьому контексті посідає родина Косачів, яка стала своєрідним осередком української інтелектуальної еліти того часу. Опубліковане в 2019 р. подружнє листування Косачів «дає змогу зблизька побачити життя унікальної української родини <...>, взаємини між подружжям, між батьками і дітьми, між родиною і середовищем, дозволяє відчути живий дух сім'ї» [1, с. 260]. Михайлина Коцюбинська зазначала, що листи членів родини – «цілісне багатозначне явище, своєрідний замкнений світ зі своєю мовою, своїми святощами, своїм духовним кліматом <...>. Таке листування, обмежене міцним родинним колом, містить у собі цілі поклади цінної інформації – біографічної, звичаєвої, психологічної» [2, с. 68].

Звернення до листування подружжя Косачів, що в повному обсязі надруковано вперше, викликане необхідністю розширити уявлення про особливості сімейного виховання у цій родині. Адже саме Косачі дали зразок створення українського за духом, спрямованого на європейські досягнення в культурі родинного середовища, в якому з'явилися і викристалізувалися особистості Лесі Українки та її талановитих у різних галузях науки, культури, громадського життя братів і сестер, дали приклад демократичної системи стосунків між батьками й дітьми.

Чи не найбільший вплив на формування особистості має саме родинне середовище. Необхідно уточнити, що в цій статті поняття «середовище» розглядається як «соціально-побутові умови, в яких проходить життя людини, оточення» [3]. Саме в родинному середовищі закладаються «засадничі світоглядні орієнтири, первинні моделі людської поведінки, персональні нахили та звички, коло життєвих зацікавлень і вподобань. Воно є тією територією, своєрідною малою сценою, на якій людина випробовує власні

творчі сили, робить перші кроки на дорогах великого життя» [4, с. 143].

Історія родини Косачів, взаємини у сім'ї, погляди на виховання дітей, становлення Лесі Українки як письменниці неодноразово ставали об'єктом літературознавчих, біографічних і культурологічних досліджень. Значний внесок у вивчення родини здійснили В. Агеєва, Ю. Дерев'янко, А. Диба, О. Забужко, О. Косач-Кривинюк, Л. Мержвинська, М. Мороз, Л. Новаківська, Т. Скрипка, І. Щукіна та інші науковці. Однак постать Петра Антоновича Косача тривалий час залишалася в тіні яскравих і талановитих дружини й доньки. Зазначені науковці у своїх дослідженнях зверталися до окремих листів чи їх фрагментів, проте поява корпусної публікації збереженого родинного епістолярію дає змогу по-новому і більш глибоко дослідити родинне середовище та взаємини в родині Косачів. Таким чином, **об'єктом вивчення** у представленій розвідці стали листи Петра Косача до дружини Ольги Косач (Олени Пчілки).

Метою статті є аналіз листів Петра Косача до дружини як джерела вивчення родинного простору та виявлення основних чинників формування творчої індивідуальності дітей у цій сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої мети нами здійснено аналітико-синтетичне дослідження епістолярію Петра Косача до дружини.

У виданому листуванні представлено дев'ять листів Ольги Косач і 160 Петра Косача до дружини, які охоплюють період з 1885 по 1908 роки. У вступній статті до публікації А. Шацька зауважує і ширину географії листів: «Луцьк, Ковель, Колодяжне, Київ, Санкт-Петербург, Рівне, Зелений Гай, Бердичів, Пасіка, Оржицький хутір, Любитів» [1, с. 261]; є листи, написані в дорозі. У деяких листах до дружини Петро Антонович звертається й до дітей або долучає їхні власні послання до матері.

Уже з перших рядків листування вимальовується особистісний профіль Петра Антоновича та розкривається психологічна атмосфера родинного кола. Про це свідчать специфічні форми звертання до дружини, що маркують особливу ніжність і глибоку прив'язаність: «Твоє письмо, чарівниця, вернуло мене до життя. Я знов співаю і виспівую тебе, моя зоре, моя Оля, я за тебе кинусь в море! Все ж таки, золота рибка, я хочу бачити тебе ще в Києві – і приїду.... Цілую тебе без счоту, без ліку і міри. Весь твій П. Косач» [1, с. 263]. У наступних листах зустрічаємо не менш образні й поетичні звертання, що надають певної інтимізації викладу: «милюня Люня», «моє золото», «милая моя Олеся», «Олесичка-ясочка», «Олюнятко мое», «моє зозулятко», «моя ласочко», «моя милая обожаемая Олеся, золотая ластивочка», «моя дуся», «мое золотко», «мой голубчик», «моя золотенька», «милая Оля», «милая Люня», «люба Люся», «милая Олюня».

У періоди напруги і деяких непорозумінь (вони траплялися і в цій родині) Петро Антонович звертається у листах: «Мілий друг Ольга Петровна», що, попри все, не позбавляє поваги й ніжності у ставленні до дружини. Оскільки листи могли перечитуватися в родинному колі, а значна їх кількість містили листи до дітей чи дітей до мами, то такі звертання можна вважати одним із прийомів виховання поваги до жінки, до матері. Мабуть, тому і в листах дітей простежується наслідування прикладу батька: «Люба мамо і Лесю... Цілую вас любі мама і Леся. Ваша Оксана» [1, с. 271].

Таким чином, складається уявлення про емоційне наповнення любов'ю і ніжністю родинного простору Косачів, для яких сім'я стає найважливішою цінністю у житті. Про це Петро Антонович пише так: «Але я для тебе, моя дружина, більше, ніж друг, – чоловік, готовий для блага твого і дітей віддати все своє житьє!» [1, с. 401].

І в кожному листі П. Косача – турбота про дружину, дітей: *«Ну як там Оксанка, Леся? Як ти себе почуваєш?»*[1] [1, с. 264]; «*Дуже радий, що усе гаразд з Вами, а за Мишу турбуюсь*» (на той час Михайло навчався в Холмі, захворів на кір) [1, с. 264); «*Що ж то ти робиш з малюнятами?*» [1, с. 266]; «*Як Ви всі витримуєте стужу, що настала? Чи як і раніше квартира достатньо тепла? Де хто з вас спить?»* [1, с. 295]. Голову родини цікавить усе: як себе почувають його дружина й діти, чи вистачає коштів, у що вдягнені, як харчуються.

У листах Петро Антонович цікавиться творчістю Олени Пчілки і Лесі Українки, у житті він стає їх першим читачем і критиком, хвилюється, коли дружина бере на свої плечі видавництво «Рідного краю», але й радіє їхнім успіхам: «*„Соловйовий спів" прочитав і дивуюсь твоєму володінню літературною мовою*» [1, с. 285]; «*Ура! Тільки-но відкрив із Цензурного комітету пакет із поверненою дозволеною „Чарівною квіткою" без усяких винятків»* [1, с. 292]; «*Рукопис дозволений для вистави без усяких винятків, і Леся може тріумфувати*» [1, с. 307] (мова йде про «Блакитну троянду»). Тож родинний простір Косачів постійно наповнений увагою до ближніх і турботою про них. Це передалося й дітям, які протягом життя продовжували піклуватися один про одного, старші

[1] Російськомовні листи у статті перекладено українською мовою. Такі цитати у тексті виділено курсивом.

допомагали молодшим із навчанням, поспішали на допомогу, коли хтось потребував підтримки.

З епістолярію П. Косача вимальовується уклад життя родини, проявляється постать Петра Антоновича як господаря, дбайливого землевласника, який добре всьому дає лад. За листами можна простежити, як у певні періоди велося господарство, що вирощували, якими були врожаї, що заготовляли на зиму. Бачимо, як відбувалося будівництво в Колодяжному та Зеленому Гаї. Наприклад, 18 жовтня 1905 р. Петро Антонович пише з Колодяжного: «*Тут я потрошку управляюся: картофля закінчена... Дерева в саду обкопав... Прибираємо город і цього тижня оремо на зяб, а затим візьмемося за молотьбу*» [1, с. 372].

І час від часу в ці розповіді вплітаються повідомлення про дітей, які поруч із батьком займаються господарюванням. Так, у листі від 1–3 вересня 1890 р. з Колодяжного читаємо: «*На Лесиному будиночку дах готовий. Погріб закінчений. Миша цілими днями на будівництві клопочеться <...> Ліля солить і варить сливи, з Мишею вчиться нічого собі*» [1, с. 269]. Або: «*Ми з Миколою живемо як і раніше: ставимо шурки, готуємося до оранки і сівби, для розваги будуємо візок, обрізаємо, очищаємо й обмазуємо дерева в саду і тому подібне*» [1, с. 377].

Такі зустрічі в родинному гнізді давали час на спілкування, що також збагачувало духовно, споріднювало, надавало снаги: «*Ми всі здорові і приїзду Миши були всі дуже раді. Обходили й облазили все що було можна, полювали й обговорювали всякі справи і справочки... Фотографували дім мій, лірника на порозі в городчик і тому подібне*» [1, с. 318].

Листи адресанта містять інформацію про коло інтересів, захоплення кожного з дітей. Михайло в курсі найновіших літературних видань, захоплюється фотографією, полюванням, але може працювати й на будівництві. Леся серйозно займається літературою («*Вчора тут сущі наші діти ходили в „Літературне товариство" на вечір, де Леся читала свої вірші*» [1, с. 339]), як і Михайло, допомагає молодшим із навчанням. Ліля просить передати їй із міста «*історію Острогорського (коротку), викройку, середину із нотного зошита, купити, якщо не дорого коштує, серсо*[2]*, віддати хазяйці фікус*» [1, с. 289], «*Ліля клопочеться з варенням і латинню, Дора з дітворою та учінням*» [1, с. 312]. Микось допомагає по господарству, любить їздити верхи: «*Поки я повернувся з міста, Микось устиг уже скрізь побувати, все оглянути, зі всіма привітатися, зробити легкий вояж на Сагайдаку*» [1, с. 284]. Оксана просить привезти їй шахи і французький словник, наполегливо займається з Дорою. В одному з листів читаємо: «*Ми тут потроху вкорінюємося: повісили гойдалку, сказали покосити траву, сьогодні садитимемо квіти, віддали в направу крокет*» [1, с. 289]. З наближенням зими Петро Антонович передбачливо запитує у листі: «*За ковзани, думаю, вже є розмови?*» [1, с. 295].

Особливу увагу в епістолярії П. Косача привертає питання освіти дівчат. На кінець XIX – початок XX ст. це був дуже сміливий крок. А ґрунтовну освіту в цій родині отримали всі доньки: Ольга, Оксана й Ізидора – гімназійну й вищу, Леся Українка – приватну, сімейну.

У подружньому листуванні згадуються домашні улюбленці родини Косачів: кішка Ката, собаки Рея, Кора і Бобко [див.: 1, с. 289, 292, 293, 295, 308]. Світ природи оточував дітей змалку і був частиною їхнього середовища, це мало надзвичайний вплив на розвиток емоційної сфери.

Таким чином, родинний простір був наповнений і навчанням, і змістовним відпочинком. Діти не байдикували, а проводили час із користю. Вони із задоволенням працювали у квітнику, в саду, піклувалися про домашніх улюбленців, не забували й про ігри. При цьому – жодного примусу чи настанов. Поряд із батьками все виходило природно.

Щоб забезпечити дітям певну соціалізацію, батьки підтримували добрі стосунки з сусідами, друзями і вивозили дітей на гостини, приймали гостей у себе. У листах про це також згадується: «*Діти всі здорові. Вчора танцювали у Борецьких. Мені не потрібно їм робити зауваження*» [1, с. 312].

Із книги Ольги Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронології життя і творчости» відомо про ставлення Петра Антоновича до дітей. «Батько наш усіх нас дуже любив і був ідеально дбайливим, уважним та добрим до усіх нас, але усе своє життя він особливо був ніжним до Лесі» [5, с. 886]. Таке ставлення до дітей прослідковується і в листуванні. Дійсно, батько всім серцем вболіває за кожного з дітей, ніколи не докоряє, не нав'язує свого бачення, не вирішує за них, а підтримує і довіряє: «*Жаль, що Мака* (Михайло – О. З.) *не потрапив до інституту, проте він, я бачу, цим не засмучений; <...> як вирішити: де людина знайде долю!* Пождемо» [1, с. 269]; «*Здоров'я Лесі мене дуже непокоїть*» [1, с. 295]; «*Ніколи мене ще так не турбувало нездоров'я дітей, як теперішнє Миколине, о 5 годині ранку я прокинувся, ужалений думкою про бідного хлопця, і цілий день мене*

[2] *Серсо* – гра в обруч. Гравець спеціальною паличкою підкидає вгору обруч, а потім ловить його на ту саму паличку або інший гравець ловить обруч на свою.

не заспокоїв» [1, с. 307]; *«А ось що мене мучить її* (Оксанин. – О. З.) *виїзд, то я тільки тобі і скажу. Страшенно мучить»* [1, с. 371]; *«Одне міцно засіло в моїй голові: як тільки Дорочка зовсім видужає, забрати її додому й нікуди не відпускати від себе... Інакше збожеволієш і задихнешся»* [1, с. 372].

Епістолярій до дружини проливає світло й на професійну діяльність П. Косача. Перед нами постає чесний і відповідальний чиновник, який добре знає свою справу, з повагою ставиться до народу, чиї права доводиться відстоювати, має авторитет серед колег. Хоч на першому місці в нього родина, проте і роботу свою виконував добросовісно. *«Займатися буду старанно і 22-го явлюся до тебе»* [1, с. 264], – пише він дружині. В іншому листі, від 22 серпня 1890 р., написаному у вагоні потяга, читаємо: *«Я тільки що з дому, куди урвався-таки вчора, провівши генерал-губернатора, але оскільки від нього отримав розпорядження об'їхати Дубенщину й організувати зустрічі, то і їду туди до 25-го, а 27-го зустріч у Луцьку. Звідти я повинен бігти на зустрічі: 28 в Дубно, 29-го в Варковичі, 1-го в Рудню-Почаївську. До цього, якщо я додам, що отримав папір засідати в Судовій палаті в Луцьку з 31 серпня по 6-е вересня, то для тебе, моя мила, дорога Олечко, буде зрозумілим мій настрій духу»* [1, с. 269].

Після призначення на посаду члена Київського губернського у селянських справах присутствія Петро Антонович отримав телеграму такого змісту: *«Сердечно вітаю призначенням глибоко шкодую що Волинь втрачає в Вас даровитого селянського діяча Волинський губернатор Дунін-Борковський»* [1, с. 322–323]. Справедливість такої оцінки професійної діяльності П. Косача підтверджується фактами, наведеними в інших листах. Так, у посланні від 22 квітня 1899 р. з Бердичева йдеться про селянські протести на півдні Київщини. Петро Антонович направляється туди, щоб з'ясувати ситуацію, пише про виступ перед селянами на «сході в 470 душ», про перемовини з бунтарями та старшинами: *«За 3-м виходом на рундук ми були в дружбі й ніяких бунтарів не залишилося»* [1, с. 329–330]. У цьому ж листі читаємо*: «Їздилося дуже добре: погода чудесна, місця красиві, люд прекрасний. Чому селян півдня Київщини вважають бунтливими – не розумію покищо»* [1, с. 329].

Отже, бачимо, що в родині Косачів було прийнято чесно й добросовісно виконувати свої професійні обов'язки, поважати людей незалежно від їхнього соціального становища чи віку, бачити красу людей праці, вміти знаходити спільну мову для вирішення будь-яких проблем.

Прикладом для дітей у сім'ї стали насамперед батьки. Великим авторитетом для всіх членів родини була матір, яка невтомно працювала над збиранням фольклорних творів і народних узорів, видавала часописи «Рідний край» і «Молода Україна», перекладала твори світової літератури, мала активну громадянську позицію і націєцентричні погляди, плекала українську мову, збагачувала власними творами нашу літературу. Не менший вплив на становлення особистостей дітей мав і батько, який не тільки опікувався добробутом своєї родини, а й в умовах російського самодержавства стояв на сторожі прав українського селянства, був меценатом, вболівав за українську культуру й матеріально підтримував її талановитих представників. Тому і діти Косачів наполегливо трудилися під час навчання, не цуралися посильної роботи по господарству, з дитинства були привчені прикладом батьків і їхнього оточення до інтелектуальної та творчої праці.

Таким чином, ми можемо зробити **висновки**, що в епістолярії П. Косача до дружини постає свідомо сформоване багатопланове родинне середовище, яке забезпечувало фізичну й психологічну безпеку, будувалося на принципах гуманістичних цінностей, взаємної поваги, поєднання європейської освіченості й національної свідомості, довіри й інтелектуальної свободи. Саме таке середовище могло дати світові ціле покоління нової, свідомої української інтелігенції. Вона була відкритою до європейського простору, але водночас міцно трималася за національне коріння, культуру та мову, а найяскравішою представницею цього покоління стала Леся Українка.

Листування дає змогу дещо по-іншому поглянути на постать самого Петра Антоновича – не тільки як батька відомої поетеси, а й як співтворця унікального родинного мікрокосму Косачів, який поруч із Оленою Пчілкою сприяв формуванню покоління творчих і непересічних особистостей.

Використані джерела

1. Подружнє листування Косачів / публікація, вст. ст. А. Шацької. *Спадщина. Літературне джерелознавство, текстологія.* 2019. Т. XIII/XIV. С. 260–472.

2. Коцюбинська М. «Зафіксоване й нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і Літера; Харків : Харківська правозахисна група, 2001. 300 с.

3. Словник української мови: [онлайн-словник]. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=середовище (дата звернення: 10.06.2026).

4. Новаківська Л. В. Народнопедагогічні засади виховання в родині Косачів. *Б-ка Уман. держ. ун-ту ім. П. Тичини*. Вип. 10. С. 143.

5. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. Київ, 1970. 920 с.